

Włodzimierz Mokry

Uniwersytet Jagielloński

**JĘZYKOWE, RELIGIJNE, EKONOMICZNE I MILITARNE ŚRODKI EKSPANSJI
PAŃSTWA MOSKIEWSKIEGO NA UKRAINĘ.
OD ZNISZCZENIA KIJOWA PRZEZ ANDRZEJA BOGULUBSKIEGO POPRZEZ
WOJNĘ CARA PIOTRA I Z HETMANEM MAZEPĄ DO ROSYJSKIEJ OKUPACJI
KRYMU, DONBASU I ŁUGAŃSKA**

Włodzimierz Mokry. Linguistic, Religious, Economic and Military Means of Expansion of the Moscow State in Ukraine. From the Destruction of Kiev by Andrey Bogolyubsky, to the War Waged by Tsar Peter against Hetman Mazepa, to the Russian Occupation of Crimea, Donbass and Lugansk.

The title question is presented on the basis of opinions and conclusions of analyses by selected independent Russian, Polish and Ukrainian scholars: Slavists and Ukrainian literary historians specializing in the second half of the nineteenth and twentieth centuries, such as: Sergey M. Solovyov (1820-1879), Aleksandr Pypin (1833-1904), Igor Torbakov, Aleksandr Lipatov, Tadeusz Stanisław Grabowski, Jan Kaczmarczyk, Bohdan Lepky and Oksana Pakhlovska.

In the opinion of the aforementioned experts on Ukrainian-Russian relations, the first stage of the Russification of Ukraine by Russia started in Moscow as a result of violating the terms of the treaty concluded between Ukrainian Hetman Bohdan Khmelnytsky and Tsar Alexei Mikhailovich in Pereyaslav in 1654.

Tsarist Russia's authorities aspired to eliminate the existing institutional, administrative, cultural, and, especially, linguistic, social and political differences, separating Ukrainians from Russians, which was confirmed by the following actions taken by the Moscow authorities: 1) adding two articles to the Pereyaslav agreement with the Tsarist government, pushed through by Prince Vasiliy Golitsyn, restricting the rights and activities of Ukrainian hetmans; 2) the implementation by Prince Aleksandr Vyazemsky of commands given by Empress Catherine II, who recommended to gradually restrict the privileges and rights, existing in the 'Little Russia - as Ukrainian lands were called by Moscow at that time - Livonia and Finland [...] According to Catherine, these provinces were to be 'Russified' (обрусеть) within the shortest possible time, using gentle means, so that they would stop being 'driven by their natural instincts [...] and so that the remembrance and even the names of hetmans would perish forever'(I. Torbakov).

The Russification policy in Ukraine was determined by circular letters issued by the Tsarist administration and the Tsar's decrees (ukaz) - the famous Em Ukaz of 1876, forbidding even from using the name Ukraine" and printing books in the Ukrainian language. For example, the bylaw, issued by the Tsarist government in the 1840s, recommended that teaching in Russian should be introduced in these regions, as nothing unites the conquered nations with the winning one like language'. The Tsarist Russification policy was continued by the Stalinist Soviet authorities, and in the recent period - by post-Soviet Kremlin authorities.

This seemingly linguistic problem, philological in nature, which has always been a political problem, has become an issue used in the military aggression against Ukraine. The current Kremlin authorities, under the pretense of defending the rights of supposedly persecuted Russian-speaking community (mostly Ukrainians, subjected to Russification for centuries) by 'Ukrainian nationalists' unleashed a military war in Ukraine, carried out the annexation of Crimea and the occupation of lands of Lugansk and Donetsk Provinces. The use of the pretense as an untrue reason for waging the war against Ukraine by Russia, is confirmed by the fact that troops of regular and volunteer Ukrainian battalions defended the territory of eastern Ukraine, occupied by the troops of the Russian Federation; 80% of soldiers of the Ukrainian battalions are Russian-speaking, and they consider the war-stricken lands as part of the Ukrainian lands, belonging to undivided Ukraine. For Ukrainians, Crimea and Eastern Ukraine lands, occupied by Russia, are not 'Novorossiya' ['The New Russia'] as they are labelled by the occupying Russian authorities.

Key words: language, culture, Ukraine, Moscow, Russification, expansion, prohibitions, Ukrainianization, derussification, Sovietization, war, occupation.

Ponowna analiza najstarszych zabytków piśmiennictwa Rusi Kijowskiej oraz ustalenia niezależnych historyków rosyjskich, polskich i ukraińskich¹ potwierdzają tezę, że do wojskowo-militarnej rosyjskiej okupacji Krymu, Donbasu i Ługańska doprowadziły językowe, religijne, ekonomiczne i militarne środki ekspansji na ziemie ukraińskie. Były one świadomie i konsekwentnie stosowane na przestrzeni stuleci, najpierw przez pierwszych władców księstwa moskiewskiego w drugiej połowie XII w., potem państwa oraz imperium rosyjskiego, a następnie imperium sowieckiego i postsowieckiego, neoimperialnego państwa rosyjskiego.

Impuls do żywotnej na przestrzeni stuleci ekspansji najpierw państwa moskiewskiego, a po zawłaszczeniu nazwy Ruś przez Iwana Groźnego – carskiego imperium rosyjskiego i sowieckiego oraz postsowieckiego, dały napady zbrojne na stolicę państwa kijowskiego, zapoczątkowane w połowie XII w. przez założyciela Moskwy (1147 r.) Jurija Dołgorukiego, które kontynuował jego syn Andrzej Bogolubski, a także wnuk Mścisław Andriejewicz.

Jak wiadomo, gdy założyciel Moskwy Jurij Dołgorukij nie zdobył poparcia kijowian i „trzykrotnie musiał opuszczać” Kijów [10, s. 46–47], jego syn Andrzej Bogolubski „bezlitośnie zburzył Kijów «macierz grodów ruskich» (1169), dając dowód (in minus) jedności Ukraińców i Rosjan” [19, s. 57]. Po napaści armii Andrzeja Bogolubskiego na Kijów – jak pisze współczesny rosyjski niezależny historyk Michaił Heller – „miasto zostało splądrowane, spalone, jego mieszkańców wybito lub wzięto do niewoli. Kronika mówi o grabieżach, gwałtach, o paleniu cerkwi. Andrzej Bogolubski, którego ojciec Jerzy Dołgoruki trzykrotnie był wielkim księciem kijowskim, znenawidzonym przez tutejszą ludność, nie tylko pałał pragnieniem zemsty, ale chciał także zdegradować [Kijów] stolicę [księcia Włodzimierza] Monomacha, uczynić z niej słabe, pozbawione wielkiego znaczenia miasto. Kiedy pół wieku później Kijów zdobyli Mongołowie Batu-chana, poczynili tu mniejsze szkody niż chrześcijański książę Rurykowicz” [10, s. 46].

W 1155 r. z podkijowskiego Wyszogrodu – wywyższonego ponad wszystkie grody [25, s. 241]², gdyż w tamtejszej cerkwi złożono relikwie pierwszych męczenników Rusi Kijowskiej świętych kniazów Borysa i Gleba, zabitych w 1015 r. przez brata uzurpatora Światopelka – porwana została przez księcia Andrzeja Bogolubskiego cudowna ikona Matki Boskiej Włodzimierskiej, która stała się później wielką świętością państwa moskiewskiego [24, s. 11].

Jak zapisał kronikarz, w 1169 r. syn Andrzeja Bogolubskiego, Mścisław z „bracią wzięli Kijów [...]. Grabili przez dwa dni wszystek gród: Podół i Górę, i monastery, i Sofię [sobór] i Dziesięciną Bogarodzicę [cerkiew]. I znikąd nie było dla nikogo zmiłowania: cerkwiom gorejącym, chrześcijanom, [jednym] zabijanym, innym zaś [powrozami] pętanym. Niewiasty prowadzone były do niewoli, gwałtem rozłączane od mężów swoich, dzieci płakały, patrząc na matki swoje. I mienia mnóstwo wzięli, i cerkwie z ikon i ksiąg ogołocili, z szat cerkiewnych i dzwonów — wszystko wynieśli Smoleńszczanie i Suzdalczy [...]. I wszystkie świątynie były zdobyte, został nawet podpalony [...] monaster pieczerski Świętej Bogarodzicy [...]. I był w Kijowie od wszystkich ludzi jęk i smutek, i boleść nieukojoną, i łzy nieustanne” [16, s. 207].

Dążący do nieograniczonej władzy książęcej Andrzej Bogolubski zrujnował dotychczasową stolicę państwa kijowskiego i „celowo przenosił centrum władzy, ponieważ wiedział, że w

¹W przedstawieniu tytułowej problematyki wykorzystane zostały nowe i ponownie przeanalizowane materiały źródłowe, dokumenty i fakty oraz opinie i wnioski takich wybranych niezależnych rosyjskich, polskich i ukraińskich uczonych sławistów-ukrainoznawców drugiej połowy XIX i XX w., jak: Siergiej M. Sołowiow (1820–1879), Aleksander Pypin (1833–1904), Michaił Heller, Igor Torbakow, Aleksander Lipatow, Tadeusz Stanisław Grabowski, Wiktor Jakubowski, Ryszard Łużny, Teresa Chynczewska-Hennel, Zbigniew Wójcik, Janusz Kaczmarczyk, Mychajło Hruszewski, Iwan Krypjakewycz, Petro Hołubeko, Bohdan Łepki, Oksana Pachłowska i in.

²„Prawdziwie Wyszogrodem nazwane zostało miasto, w którym Cerkiew chroni zbawienne ciała sług Chrystusa św.św. Borysa i Gleba”. Por. Повідання про святих князів Бориса і Гліба, w: Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX-XV століть, книга перша, за ред. В. Яременко, О. Сліпушко, Київ 2002, с. 241.

Kijowie jego władza będzie ograniczona” [10, s. 54]. Po zrujnowaniu Kijowa przez niego i jego syna Mścislawa, a następnie po nawale mongolskiej w 1240 r. Księstwo Moskiewskie odizolowane zostało od tradycji i sposobu rządzenia wprowadzonego przez pierwsze pokolenia chrześcijańskich władców państwa kijowskiego. Ich wzorcem był chrzciciel Rusi Kijowskiej, jego synowie święci kniaziowie męczennicy Borys i Gleb oraz fundator cerkwi pod ich wezwaniem – książę kijowski Włodzimierz Monomach (1053–1125). Natomiast książęta moskiewscy, odchodząc od tych utrwalanych przez władców państwa kijowskiego tradycji Kijowa, a także Nowogrodu, przejmowali wzorce mongolskich przywódców. Wskutek tego – jak dowodził wybitny uczony rosyjski Aleksander Lipatow – państwo moskiewskie przerodziło się w Ruś Mongolską, w której ukształtował się „system władzy rosyjskiej, który nie zakłada dialogu władzy ze społeczeństwem” [59, s. 52– 55].

Przedstawiciele dynastii Romanowów i ich następców oraz dziejopisarzy, a zwłaszcza pisarzy propagujących ideologię autorytarnych władców scentralizowanego, najpierw Księstwa Moskiewskiego, a po zawłaszczeniu przez Iwana Groźnego w 1581 r. nazwy „Ruś” (dla określania państwa moskiewskiego), państwa „cara i wielkiego księcia całej Rusi” [54, s. 137]³, nurtował zawsze problem związany z ustaleniem początków państwa i książęcocesarskiego rodowodu ich przodków. Twórcy legendarno-kronikarskich wizerunków oraz literackich obrazów władców państwa moskiewskiego, a zwłaszcza carskiego imperium rosyjskiego, czerpiąc z legend o założycielach, budowniczych stolicy swojego nowego księstwa, a następnie państwa, sięgali do mglistych początków liczącego – jak starali się dowodzić – ponad 1500 lat Kijowa [26; 1]. Eksponowali ważne postaci historyczne, żyjące w czasach przełomowych, np. przyjęcia chrztu w 988 r. przez Ruś Kijowską, by w ten sposób doszukiwać się w ich rodowodach przodków carów imperium rosyjskiego.

Pisarze umacniającego swą ekspansję państwa moskiewskiego, propagujący koncepcję silnej i nieograniczonej władzy książęcej, zawsze sięgali do życiorysów uważanych za wzorce silnych władców z pierwszego pokolenia książąt moskiewskich XII w. Jak pisze Michaił Heller, „Bogolubski zarówno w dobrym, jak i w złym sensie był wyraźnym prekursorem Iwana Groźnego i Piotra I. Gdyby Iwan i Piotr szukali jakiegoś wzorca, nie mogliby wybrać lepiej”. Bogolubski – jak już zostało to przypomniane – celowo przenosił centrum władzy, ponieważ wiedział, że w Kijowie jego władza będzie ograniczana [10, s. 54]. Spośród propagatorów koncepcji silnej władzy carskiej wyróżniał się m.in. utrzymujący kontakty z carem Iwanem Groźnym autor *Opowieści o carze Konstantynie* i *Opowieści o Mahmed-Sultanie* Iwan Pierieswietow. W obu tych opowieściach użył tradycyjnej dla ówczesnej literatury moskiewskiej formy alegorii. Pod pozorem przedstawienia dziejów ostatniego władcy Bizancjum i charakterystyki organizacji idealizowanego przez siebie państwa tureckiego, zaprezentował własne poglądy, opowiadając się za typem państwa autokratycznego [46, s. 117, 119].

Ponadto już w pierwszych dziesięcioleciach XVI w. – jak podkreśla Ryszard Łużny – „uczony mnich klasztoru w Pskowie Fiłofiej-Filoteusz w listach do książąt moskiewskich jako władców państwa określanego już jako «Ruś Moskiewska» przedstawił koncepcję «Moskwy – trzeciego Rzymu», doktryny uzasadniającej historiozoficzną tezę o wyjątkowej roli politycznej i religijnej Rusi Moskiewskiej dla chrześcijańskiego Wschodu, o jej historycznym znaczeniu po

³Por. O. Pachłowska, Problem dziedzictwa w kulturze ukraińskiej oraz formy jego imperialnej ekspropriacji, w: Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundation of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe, red. J. Kłoczowski, H. Głapski, Lublin 1994, s. 137: „Pierwsza koncepcja rosyjskiego samodzielnego państwa i jednocześnie klasyczna formuła demokracji w jej rosyjskim wydaniu jest dziełem Iwana Groźnego i zawarta została w tytule cara, który w 1581 roku podpisał swój list do Stefana Batorego: «царь и великий князь всея Руси [...] по Божию изволению, а не по многоятежному человеческому хотению»”.

upadku Konstantynopola; ten fakt ostatni był traktowany jako kara Boża za sprzeniewierzenie się prawosławiu na [unijnym, 1439 r.] soborze florenckim oraz wcześniejszej «kompromitacji» rzymskiego katolicyzmu wobec całego chrześcijaństwa» [24, s. 16].

Należy w tym miejscu podkreślić, że aktywnie działający w latach 1542–1563 metropolita i doradca cara Makary jako rzecznik ideologii mocnego scentralizowanego państwa oraz przywódca Cerkwi odgrywającej ważną rolę w jego funkcjonowaniu przyczynił się do umocnienia ideologii politycznej państwa moskiewskiego. Jak wiadomo, z wciąż trudnych do wytłumaczenia powodów w 1562 r. patriarcha konstantynopoliński uznał przyjęty w 1547 r. przez Iwana Groźnego tytuł cara – „pana chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu” [24, s. 16].

Imperium rosyjskie „formalnie powstało w 1721 r., kiedy Piotr I, triumfator wojny północnej ogłosił się imperatorem”, nawiązując do przyjętego przez Iwana IV Groźnego miana „cara wszech Rusi”. Jeszcze wcześniej, bo już „w XV wieku po upadku Konstantynopola zrodziła się w Moskwie idea sukcesji, która sto lat później znalazła wyraz w słynnym stwierdzeniu: «dwa Rzymy padły, trzeci stoi, a czwarty już się nie pojawił»” [10, s. 6–7; 24, s. 16] – pisał mnich pskowski Filoteusz w Posłaniu do wielkiego księcia Wasilija Iwanowicza – syna Iwana III. Jednak to 43 lata rządów Iwana III sprawiły, że Moskwę okrzyknięto trzecim Rzymem. Wszystko zaczęło się w 1453 r., gdy upadło Bizancjum po zdobyciu Konstantynopola przez tureckiego sułtana Mehmeta II.

W przekonaniu przywołanych na początku sławistów istniejąca od 1581 r. koncepcja „samodieżawija” – silnej władzy o charakterze monarchii autorytarnej, zakładała ekspansję Moskwy poza terytorium państwa moskiewskiego i przekształcanie go w wielonarodowe państwo rosyjskie [46, s. 102].

Należy przy tym zaznaczyć, że napotykać na opór ze strony Rzeczypospolitej Moskwa w swej ekspansywnej polityce zaborczej kierowała się innymi celami, inną strategią i sposobami walki, gdy zmierzała do „podboju Inflant i zdobycia dostępu do morza”. Inną zaś – nie militarną, lecz ideowo-propagandową strategię przyjęła Moskwa z myślą o podboju i podporządkowaniu ziem rusko-ukraińskich i białoruskich byłego państwa Rusi Kijowskiej i Halicko-Wołyńskiej, które od układu w Krewie 1383 r. do unii lubelskiej w 1569 r. znajdowały się w procesie włączania Wielkiego Księstwa Litewskiego z Polską w państwo Rzeczypospolitej tych obu narodów [39, s. 190–195; 5, s. 105–109]⁴. Szczególnie istotny jest przy tym fakt, że Iwan Groźny „wyprowadzał swą jakoby nieprzerwaną genealogię od pierwszych książąt kijowskich [...] i z jednej strony, podobnie jak wielu jego poprzedników i następców, nazywał [...] siebie księciem kijowskim, z drugiej zaś [strony] w listach do Kurbskiego tytułował Świętego Włodzimierza i Włodzimierza Monomacha «wielkimi carami», unifikując tym samym dynastyczne dziedzictwo struktur władzy, co nie odpowiadało rzeczywistości. Groźnemu carowi – jak celnie zauważa Oksana Pachłowska – potrzebna była bowiem nazwa «Ruś» bez możliwości zidentyfikowania autentycznego kulturowego kodu jej zrębów, tak jak potrzebna była idea tronu kijowskiego po to, by nie zachwiał się moskiewski tron Iwana Groźnego. Jak już wspominaliśmy, Iwan Groźny ogłosił się „carem i wielkim księciem Rusi”, gdy w 1581 r. po raz pierwszy swój list do króla Polski (w latach 1571–1586) Stefana Batorego podpisał „car i wielikij kniaz wsieja Russi [...] po bożiju izwoleniju, a nie po mnogomniateżnomu czelowieczestwa chotieniju [...]” [54, s. 137].

⁴„Układ krewski, określane w literaturze niezbyt ściśle jako akt unijny, był w istocie jednostronnym zobowiązaniem” – podkreśla autor *Dziejów Polski późnośredniowiecznej* Krzysztof Baczkowski. Akt 1385 roku w Krewie zapoczątkował proces związku Polski z Księstwem Litewskim, potwierdzony i zmieniony w 1401 r. w Wilnie i Radomiu, 1413 r. w Horodle, w latach 1432–1434 w Grodnie, 1499 r. w Wilnie, 1501 r. w Mielniku, ostatecznie potwierdzony unią w 1569 r. w Lublinie. O różnych etapach polsko-litewskiego procesu unijnego świadczy m.in. fakt, że w latach 1447–1492 i 1501–1506 istniała tylko unia personalna między obojga narodami. Rzeczypospolita obojga narodów utraciła niepodległość w 1795 r. W 1918 r., oba już jako odrębne państwa odzyskały niepodległość. Dokładniej na ten temat patrz w: J. Kłoczowski, *Historia Polski. Od czasów najdawniejszych do końca XV wieku*, Lublin 2000, s. 55-81

Widoczna w XVI w. walka imperium carskiego o Ukrainę, przybierająca formę polityczną czy kryptokulturalną, miała – jak podkreśla Oksana Pachlowska – tylko na pierwszy rzut oka podłoże czyste „filologiczne», gdyż w swej istocie był to konflikt polityczny. [...] Od samego początku dla imperium rosyjskiego kwestia ta miała czysto polityczne znaczenie: ekspropriacja nazwy Ruś stała się ideologicznym fundamentem dla unitarystycznej i ekspansjonistycznej polityki Rosji” [55, s. 203].

W ocenie ukraińskich oraz polskich, a także części rosyjskich niezależnych badaczy zawartą z carem moskiewskim ugodę (uznającą protektorat Moskwy) hetman Bohdan Chmielnicki uważał za fazę przejściową do pełnej samodzielności pod protektoratem cara. Moskwa natomiast pojmowała krok Chmielnickiego wręcz odmiennie, jako pełne, organiczne podporządkowanie Ukrainy absolutnej władzy cara, pochodzącej, jak wierzone, od Boga – i dlatego niepodzielnej i niepodlegającej krytyce, gdyż car stawał się władcą „po bożiji izwoleniuju”.

Moskwa nie traktowała władzy carskiej nad ukraińską państwowością kozacką jako zgodnego z podpisaną ugodą perejasławską zapewnienia jej praw i swobód, ale jako wiernopoddańcze wcielenie Ukrainy Kozackiej do państwa carów, w charakterze zwykłej prowincji. W tym też tkwi źródło niezliczonych później zatargów i tarć między „wyzwolicielską” a „wyzwoloną” [8, s. 14]⁵.

O istniejących od lat, jeszcze przed zawarciem ugody perejasławskiej, planach podporządkowania Ukrainy Moskwie świadczy m.in. przekazana 17 grudnia 1652 r. przez poselstwo Samuela Bogdanowicza-Zrudnego długo ustalana prośba o zawarcie ugody z carem, która oznaczała „podjęcie przez Aleksego Michajłowicza działań mających doprowadzić do końca sprawę przyłączenia Ukrainy do państwa moskiewskiego” [14, s. 200–261].

Szczególnie ważny dowód na potwierdzenie faktu, że Moskwa wykorzystała zawarcie ugody perejasławskiej na pozbawienie Ukrainy „wszelkiej samodzielności”, przytacza wykorzystujący ustalenia współczesnych znawców problemu niezależny historyk rosyjski Igor Torbakow. Powołując się na dokumenty potwierdzające „usilne dążenie carskiej (a później imperatorskiej) władzy rosyjskiej do zniwelowania istniejących [na Ukrainie] różnic instytucjonalnych, administracyjnych, kulturalnych i językowych” [7; 35; 17]⁶, Torbakow podkreśla, że „książę Wasyl Golicyn [...] w przeddzień wyboru nowego hetmana przeforsował dodanie dwóch dodatkowych artykułów do umowy z rządem carskim, na którą przysięgali dotychczasowi hetmani”. Wpisany przez Golicyna do umowy z rządem carskim artykuł zalecał, „by hetman i starszyzna, służąc wielkim gosударom, naród małosyjski wszelkimi środkami i sposobami z narodem wielkorosyjskim jednoczyli, do nierozzerwalnej i trwałej zgody przywodzili poprzez małżeństwa i inne działania, aby oba narody połączyły się pod jednym berłem carskiego majestatu i w jednej chrześcijańskiej wierze, tak by nikt już nie rozgłaszał, że małosyjski kraj podlega władzy hetmańskiej, lecz by wszędzie występowali jednogłośnie: Jego Carskiej Wysokości samodzielnemu domeniowi hetman, starszyzna i naród małosyjski – wspólnie z narodem wielkoruskim” [58, s. 191].

⁵„Moskwa (a później i Rosya) – podkreśla T.S. Grabowski – wyzyskała fakt połączenia się Ukrainy z carstwem ku pozbawieniu Rusi wszelkiej samodzielności, podczas gdy starszyzna kozacka i Chmielnicki ujawniali coraz wyraźniej dążności autonomiczne. Rosya, jako państwo despotyczne, od pierwszej chwili przyłączenia Ukrainy, uważała tę ziemię za najbliższy teren swej ekspansji zaborczej. Ukraińcy natomiast od Chmielnickiego, aż do chwili dzisiejszej, jak świadczą o tem referaty i rezolucje Ukraińców w Petersburgu z r. 1905, traktowali i traktują ten krok, jako połączenie się z Rosją «równorzędnej autonomicznej jednostki»”.

⁶Zob. В.М. Горобець, Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини в другій половині XVII – першій чверті XVIII ст., Київ 1995; О.К. Струкевич, Україна – Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми), Київ 1996. Na uwagę zasługuje również fundamentalna praca kanadyjskiego historyka Zenona Kohuta, *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*, Cambridge Mass. 1988.

Podporządkowanie Ukrainy Rosji uczynił głównym celem swoich działań car Piotr I – „twórca scentralizowanego, zaborczego imperium rosyjskiego i nowej absolutystycznej formy rządu «samodzierżawia», podporządkowującego woli cara rosyjskiego cały kraj w sposób bezwzględny i całkowity: poczynając od administracji, wojska, gospodarki, poprzez sprawy społeczne, politykę, ideologię, aż do Kościoła prawosławnego, kultury, nauki i sztuki” [46, s. 174]⁷. W 1711 r. Piotr I w wydanym kodeksie prawnym Duchowny regłament reguluje zasady organizacji życia cerkiewnego pod kierownictwem Świętego Synodu na czele z urzędnikiem świeckim oraz carem, uznanym za głowę Cerkwi i jej najwyższego rozjemcę. Dopowiedzmy, że wprowadzone w 1723 r. przez Piotra I zmiany, włącznie ze zniesieniem patriarchatu moskiewskiego, zostały usankcjonowane przez patriarchów Wschodu [24, s. 21].

Szczególnie dotkliwym dla kultury ukraińskiej świadectwem wzmożonej rusyfikacji Ukrainy było zarządzone w 1720 r. ukazem Piotra I ograniczenie drukowania książek w języku ukraińskim oraz wprowadzenie języka rosyjskiego jako wykładowego w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej [45, s. 159]. Postępujący na różnych płaszczyznach proces rusyfikacji Ukrainy przedstawia w swej książce *Українська культура* metropolita prawosławny Ilarion – Iwan Ohijenko, który dowodzi, że „Piotr I uważał wszystkich hetmanów Ukrainy, począwszy od Bohdana Chmielnickiego do Iwana Skoropadskiego (1646–1722) za «zdrajców» Rosji” [22, s. 197–328]⁸.

Wręcz nienawistny stosunek Piotra I do hetmana Mazepy zawiera wydany trzy dni po przejściu Mazepy na stronę króla Szwecji Karola XII uniwersał carski do starszyny generalnej Wojska Zaporoskiego, w którym car pisze, iż „Mazepa przeszedł na stronę nieprzyjaciela [...], aby zniewolić ziemię małorosyjską, oddając ją pod panowanie polskie, a cerkwie bożej i monasterom przekazać unitom [...]. Rozkazujemy wam przeto, abyście zdradzie byłego [!] hetmana nie sprzyjali i przy wojsku rosyjskim stanęli przeciw wspólnemu nieprzyjacielowi” [30, s. 97–98; 52, s. 273]⁹. O wrogim stosunku Piotra I do unitów świadczy fakt, że w czasie pobytu w Połocku w 1705 r. „w trakcie wydarzeń związanych z tzw. wojną północną, car Piotr wraz z towarzyszącymi mu przy zwiedzaniu kościoła unickiego osobami wziął osobisty udział w zamordowaniu pięciu bazylikańskich zakonników” [24, s. 21].

Przykładem zaś represji Piotra I wobec starszyny kozackiej jest prześladowanie zmarłego śmiercią męczeńską hetmana Pawła Połubotka, broniącego praw hetmanów kozackich. Mściwą działalność Piotra I i Katarzyny II wobec Ukrainy najtrafniej ocenił Taras Szewczenko w poemacie *Sen*, w którym autor w następujący sposób komentuje napis na odsłoniętym przez Katarzynę II pomniku Piotra I w Petersburgu *Первому – Вторая*:

Це той перший, що розпинав	To ten pierwszy, który ukrzyżował
Нашу Україну,	Naszą Ukrainę
А вторая доконала	A druga dobiła
Вдову сиротину	Wdowę sierotę. (tłum. W.M.)

[33, s. 185]¹⁰.

⁷W. Jakubowski, *Literatura rosyjska*, Warszawa 1970, s. 174.

⁸Por. rozdziały książki Iwana Ohijenki zatytułowane: *Заборона українських книжок на Москві; Русифікація України за цариці Катерини II, Руїнування шкіл на Україні; Русифікація шкіл на Україні; Історія української церкви; Катерина однімає церквою землі на Україні; Руїнування церковного життя на Україні; Український рух перед великою волею; Валуєвський погром 1863 року; Погром 1876 року; Погром 1891 року; Революція 1905 року; Мартиролог український; „Обход закона”; Історія постанови пам’ятника Богдану Хмельницькому в Києві; Наслідки руїнування України; Московське громадянство і руїнування України; Українська мова; Коротка історія української мови; Спорь южан съ сьверверянами, w: I. Огієнко (Митрополит Іларіон), *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу, Українське видавництво в Катеринославі, Катеринослав – Ляйпціг 1923, s. 137–233; роґ. видання друге, фотодрук з видання 1918, Київ 2002, s. 197–328.**

⁹Сут. за W. Mokry, *Postać Mazepy w trylogii Bohdana Łepkiego, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1993, t. 1–2, s. 273.*

W swych działaniach rusyfikatorskich na Ukrainie rosyjskie władze carskie obok likwidowania Kozaczyzny szczególną wagę przywiązywały do podporządkowywania Moskwie i zrusyfikowania ukraińskiej Cerkwi prawosławnej, odrodzonej przez metropolitę Piotra Mohyłę w Kijowie. Wystarczy w tym miejscu przypomnieć, że od 1799 r. do 1921 r. wszyscy metropolici powoływani na katedrę metropolitalną w Kijowie przez synod moskiewski byli z pochodzenia Rosjanami, czemu prawosławny metropolita Iłarion Iwan Ohijenko poświęcił odrębną rozprawę *Як Москва взяла під свою владу вільну українську церкву* (Jak Moskwa wzięła pod swoją władzę wolną Cerkiew ukraińska) [21, s. 108].

Ocenę rusyfikatorskich działań Piotra I zawiera list Iwana Mazepy do pułkownika starodubskiego Iwana Skoropadskiego, w którym hetman pisał, że car „chciał wziąć w tyrańską niewolę nas wszystkich: hetmana, starszyznę, pułkowników i wojsko całe; nazwę wojska tego wymazać; Kozaków przemienić w dragonów, naród zniewolić na wieki [...] poddaliśmy się zwycięskiej protekcji króla szwedzkiego [...], który nie tylko zachowa nasze wolności i prawa, ale i rozszerzy. Mamy na to nie tylko jego słowo królewskie, lecz również potwierdzenie pisemne” [29].

Cele i konsekwencje dopisywanych przez księcia Golicyna i realizowanych przez urzędników carskich dodatkowych artykułów do ugody perejasławskiej zawartej przez cara z hetmanem Chmielnickim oraz efekty działalności Piotra I, zmierzające do podporządkowywania Ukrainy, sprawiedliwie ocenił rosyjski pisarz emigracyjny Aleksander Hercen w liście *Россия и Польша*, opublikowanym w wydawanym przez siebie w Londynie dwutygodniku „Колокол” (1859, nr 34). Zdaniem Hercena źródła rusyfikatorskiej polityki wobec Ukrainy tkwią w zdradzieckim złamaniu przez Moskwę ugody perejasławskiej zawartej z Ukrainą, której „Piotr I, pod pretekstem zdrady Mazepy, pozostawił jedynie cień przywilejów”. Po przyznaniu sobie przez Katarzynę II prawa zsyłania chłopów na katorgę i po zabronieniu im zarazem wnoszenia skarg na panów, mimo protestów ze strony Ukraińców, „kraj ich nie mógł oprzeć się nieubłaganej lawinie, toczącej się z północy ku Czarnemu Morzu i pokrywającej wszystko jednostajnym lodowatym całunem niewoli” [53, s. 48–61, 200].

Uchodząca zaś za główną likwidatorkę Kozaczyzny Katarzyna II w instrukcji przekazanej księciu Aleksandrowi Wiaziemskiemu tłumaczyła, że specjalną uwagę należy zwrócić na takie prowincje imperium rosyjskiego, jak „Małorosja, Inflanty i Finlandia”. Dalej pisała, że „są [one] prowincjami, które rządzą się potwierdzonymi dla nich przywilejami; pozbawienie ich wszystkich naraz byłoby wielce niestosowne, ale i nazywanie ich obcokrajowcami i traktowanie ich w ten sposób byłoby więcej niż błędem, a nawet z całym przekonaniem można powiedzieć – głupotą. Prowincje te [...] należy jak najbardziej łagodnymi sposobami doprowadzić do tego, żeby zruszczaty i przestały ciągnąć jak wilki do lasu” [58, s. 192].

Przemyślaną, systemową i bezwzględną rusyfikację Ukrainy prowadziły świeckie i cerkiewne władze rosyjskie w reakcji na działania przedstawicieli ukraińskiego odrodzenia narodowego epoki preromantyzmu i romantyzmu. Oficjalni uczeni, publicyści i działacze oświatowi imperium rosyjskiego, na czele z Wissarionem Bielińskim, z reguły zaprzeczali istnieniu odrębnego języka i narodu ukraińskiego. Realizując programowe hasło romantyzmu, jakim było zwracanie się do historii, pisarze ci sięgali zarówno do historii i kultury państwa Rusi Kijowskiej, jak i do latopisów kozackich, w tym także do słynnego latopisu *Historia Rusów*,

¹⁰Szewczenko wypowiada to oskarżenie w następującym kontekście: „W tem najpierw na skale [cokole pomnika] przeczytałem dłutem kuty: «Pierwomu Wtoraja» [...] Katy, katy, ludojady, Ileście nakradli. Ile zżarli! A cōżeście do grobu zabrali? I na duszy tak mi ciężko // Było, niby dzieje // Swego kraju odczytuję! // Stoją i truchleją! // A tymczasem słyszę cichy // Smutny śpiew – ktoś śpiewa. Niewidzialny” (przeł. B. Łepki). T. Szewczenko, *Sen* (Komedia), w: T. Szewczenko, *Wybór poezji*, oprac. M. Jakóbiec, Wydawnictwo Ossolineum, BN, Wrocław–Kraków 1974, s. 108.

wydanego w 1846 r. w Moskwie [13, s. 320]. Rosyjscy pisarze, z nielicznymi wyjątkami, uważali jednak zabytki te za dorobek kultury rosyjskiej, tzw. epoki staroruskiej, rozumianej jako początek wyłącznie kultury staroruskiej, a co najistotniejsze, zaprzeczali przy tym prawu Ukraińców do dziedzictwa kulturowego Rusi Kijowskiej. Historia, piśmiennictwo, zabytki architektury sakralnej – sobory, cerkwie, monastery, stanowiące kolebkę życia monastycznego [28, s. 376], oraz bogata ukraińska literatura ustna, głównie pieśni duchowne, historyczne i dumy kozackie stanowiły dla pisarzy ukraińskiego romantyzmu podstawę dla tworzenia utworów w nowożytnym, na wskroś narodowym literackim języku ukraińskim. Natomiast pisarzom rosyjskim te same ukraińskie źródła mogły co najwyżej służyć – jak twierdzili – do nadawania kolorytu lokalnego utworom rosyjskojęzycznym, tworzonym przez pisarzy „małorosyjskich” lub opisującym „Małorosję”, jak nazywano Ukrainę. Najlepszym tego przykładem – w ich mniemaniu – był pochodzący z Ukrainy, ale piszący w języku rosyjskim Mikołaj Gogol.

Wszelkie przejawy odradzania się ukraińskiej kultury, piśmiennictwa, a zwłaszcza myśli wolnościowej władze rosyjskie odbierały jako niezgodne z oficjalną linią polityki carskiej i zagrażające istnieniu imperium rosyjskiego.

Dla potwierdzenia tej opinii wystarczy przypomnieć fakt, że nawet po wystąpieniu twórcy przetrawestowanej na język ukraiński *Eneidy* (1798) Iwana Kotarewskiego pracownik tajnej policji, tj. *III Отделения Канцелярии Его Императорского Величия*, Mikołaj Grecz w swej pracy *Опыт истории русской литературы* uważał język ukraiński za „małorosyjskie narzecze” języka wielkorusyjskiego i twierdził, że: „Малорусское наречие родилось и усиливалось от долговременного поляков владычества в юго-западной России и может даже называться польским”¹¹.

O realizowanej zgodnie z opinią Grecza przez władze carskie polityce językowej wobec Ukrainy i innych podbijanych przez imperium rosyjskie krajów świadczy dokument z lat czterdziestych, w którym przedstawiciele ówczesnej oświaty rosyjskiej zalecali, by „w szkołach zarówno carstwa, jak i w nadbałtyckich guberniach, starać się prowadzić nauczanie w języku rosyjskim. Nic tak nie jednocy zwyciężonych narodów ze zwycięzcami jak język” [40, s. 45; 51, s. 159].

Wręcz kuriozalnych argumentów na podważenie istnienia odrębnego od rosyjskiego języka ukraińskiego użył podejrzewający Ukraińców o związki z organizatorami powstania styczniowego w 1863 r. w Warszawie minister spraw wewnętrznych imperium carskiego Piotr Wałujew, który w 1863 r. wydał okólnik zabraniający wydawania książek i prac naukowych w języku ukraińskim, gdyż jak argumentował: „żadnego ukraińskiego języka nie było, nie ma i być nie może, a narzecze Małorosjan, którym mówi pospólstwo, jest tym samym językiem rosyjskim, zepsutym jedynie wpływami polskimi” [50, s. 179].

Trwającą od ugody perejaśławskiej rusyfikację Ukrainy przypieczętował wydanym w 1876 r. i praktycznie obowiązującym do rewolucji 1905 r. niespotykany w skali światowej emski ukaz carski, który zabraniał drukowania na terenie imperium w języku ukraińskim książek religijnych, broszur, podręczników, dokumentów historycznych, tekstów pod nutami utworów muzycznych, wstrzymywał import książek ukraińskich, zabraniał wystawiania ukraińskich sztuk teatralnych, działalności szkół z ukraińskim językiem wykładowym.

Jak dowodzi profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Bohdan Łepki, bezpośrednią przyczyną wprowadzenia ukazu emskiego była propozycja wydania Pisma Świętego przetłumaczonego na język ukraiński przez Pyłypa Moraczewskiego. Władze Cerkwi

¹¹ „Małorosyjskie narzecze narodziło się (powstało) i wzmacniało się w wyniku długoletniego panowania Polaków w południowo-zachodniej Rosji i może się nawet nazywać polskim”, М. Греч, Опыт истории русской литературы, Санкт-Петербург 1882, с. 12. Цит. за: П. Голубенко, Україна і Росія у світлі....

rosyjskiej, a następnie administracji carskiej wydanie ukraińskiego przekładu Biblii uznały za przedsięwzięcie niepotrzebne i niebezpieczne, gdyż – jak napisano w uzasadnieniu – mogłoby to doprowadzić najpierw do językowego, a następnie politycznego oderwania Cerkwi ukraińskiej od rosyjskiej, a w konsekwencji oderwania Ukrainy od Rosji [47, s. 380].

Zagrożonego rusyfikacją języka i kultury ukraińskiej bronili [56, s. 20–78] tworzący swe nieprzemijające dzieła literackie pisarze i twórcy kultury ukraińskiej tej miary co m.in. Mychajło Drahomanow¹², Mychajło Kociubyński, Łesia Ukrainka, Iwan Franko. Oceniając rewolucję 1905 r., autor słynnego poematu Mojżesz przestrzegał przed zakorzenioną w mentalności rosyjskiej ideą wielkopaństwowego, wielkorosyjskiego narodu wypielegnowanego przez carski „absolutyzm uzbrojony w trzy doktryny: prawosławie, samodzierżawie i rusyfikację”. Zdaniem Iwana Franki doktryny te tak głęboko weszły w ciało i krew społeczności rosyjskiej, że istnieje prawdopodobieństwo, iż bardzo łatwo rusyfikacja może się stać doktryną liberałów rosyjskich, która może stanowić „przedłużenie dotychczasowej polityki rujnowania, wykorzystywania i oglupiania terenów ukraińskich dla «dobra» centrum, mamy narodowy autokratyzm w liberalnym i konstytucyjnym płaszczu na wzór węgierski” [43, s. 107].

Rusyfikację Ukrainy kontynuowały stalinowskie władze sowieckie i postsowieckie. Najbardziej dobitnym świadectwem kontynuowania przez sowieckie władze stalinowskie rusyfikacji Ukrainy jest wypowiedziany w 1921 r. na X Zjeździe Rosyjskiej Partii Komunistycznej (bolszewików) przez Józefa Wissarionowicza Stalina komentarz na temat perspektywy rozwoju sytuacji językowej na Ukrainie. Głos Stalina, przewidującego ukrainizację zrusyfikowanych miast Ukrainy Wschodniej w wyniku migracji ukraińskojęzycznej ludności wsi do miast, ukazuje bezpośredni cel wywołania przez moskiewskie władze stalinowskie sztucznego głodu chłopów ukraińskich w 1932–1933 r. – zniszczenie odmawiającej oddawania ziemi państwu wsi ukraińskiej, która stanowiła rezerwar odrodzenia języka i kultury ukraińskiej w zrusyfikowanych miastach¹³.

Spontanicznie wypowiedziane na rok przed powstaniem w 1922–1923 r. Związku Sowieckiego uwagi Stalina w sprawie rozwoju języka ukraińskiego i białoruskiego dostarczają istotnych faktów, argumentów i motywacji, ukazujących źródła i cele wypracowywanej na początku roku 1923 tzw. leninowsko-stalinowskiej polityki narodowościowej. Opinia

¹²Mychajło Drahomanów (1841–1895) rozczarowany swoimi działaniami na rzecz nakreślenia dróg porozumienia z Rosją, „gorąco protestował – jak pisze Władysław Serczyk – przeciwko rusyfikacji Ukrainy”. Na kongresie literackim w Paryżu już w 1878 r. (po carskim ukazie emskim 1876 r.) wystąpił przeciwko zakazowi używania języka ukraińskiego na Ukrainie, co jednak nie powstrzymało nasilającej się rusyfikacji Ukrainy. Zob. W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 1979, s. 267–268. Por. też m.in. I. Лисяк-Рудницький, *Енциклопедія українознавства*, ред. В. Кубійович, Львів 1993, т. 2, с. 1589–1591.

¹³Протоколы X Съезда РКП(б), Институт Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б), Партиийное Издательство, Москва 1933, s. 216. Wymowne, że stenogramy wystąpień X Zjazdu Rosyjskiej Partii Komunistycznej bolszewików zostały wydane właśnie w 1933 r.: „Mam tutaj – mówił w 1921 r. Stalin – notatkę o tym, że my komuniści, rzekomo narzucamy białoruską narodowość sztucznie. Nie jest to prawdziwe, dlatego że istnieje białoruska narodowość, która posiada swój język odmienny od rosyjskiego, wobec tego podnieść kulturę narodu białoruskiego można tylko w jego rodzimym języku. Tak samo mówiono pięć lat temu o Ukrainie, o ukraińskiej narodowości. A jeszcze niedawno mówiło się, że republika ukraińska i ukraińska narodowość – wymysł Niemców. A tymczasem jest jasne, że jeżeli w miastach Ukrainy dotychczas przeważają jeszcze rosyjskie elementy, to z biegiem czasu te miasta będą nieuchronnie ukrainizowane. 40 lat temu Ryga jawiła się jako niemieckie miasto, ale [...] teraz Ryga jest czysto łotewskim miastem. Lat temu 50 wszystkie miasta Węgier miały niemiecki charakter, obecnie są zmadziaryzowane (węgierskie). To samo można powiedzieć o tych miastach Ukrainy, które mają rosyjski charakter i które będą ukrainizowane, dlatego że miasta rosną kosztem wsi. Wieś – to rezerwat ukraińskiego języka i on wejdzie do ukraińskich miast jak panujący element. To samo będzie z Białorusią, w której miastach wciąż jeszcze przeważają nie Białorusini [...] i dlatego nie zgadzam się z autorem notatki, który mówi, że my sztucznie narzucamy białoruską narodowość”. Fragment wypowiedzi Stalina w: *Протоколы X Съезда РКП(б), Институт Маркса – Энгельса – Ленина при ЦК ВКП(б), Партиийное Издательство, Москва 1933, s. 216.*

Stalina, dotycząca kwestii narodowościowych sprzed powstania Związku Sowieckiego, dopełnia wypowiedziane w pierwszym roku istnienia komunistycznego państwa zdanie Lenina¹⁴, odnoszące się do diskutowanego w 1923 r. przekonania komunistów rosyjskich o nieuchronnym zwycięstwie „wyższej rosyjskiej kultury nad kulturami innych, bardziej zacofanych narodów (ukraińskiego, azerbejdżańskiego, uzbeckiego, kirgiskiego i in.)”. Wszelka dyskusja o „pierwszeństwie rosyjskiej kultury i wskazywanie na jej nieuchronne zwycięstwo – tłumaczył wódz rewolucji – jest niczym innym jak dążeniem do utrwalania panowania wielkorosyjskiej narodowości”¹⁵.

Jak widać, obaj główni współtwórcy tzw. leninowsko-stalinowskiej polityki narodowościowej w Związku Sowieckich Republik Socjalistycznych byli świadomi carskiej tradycji mocarstwowej, utwierdzającej pierwszeństwo kultury i języka rosyjskiego wśród podbijanych narodów, ale tę carską tradycję na różne sposoby wykorzystywali dla realizacji głoszonej przez władze bolszewicko-stalinowskie koncepcji przetworzenia wszystkich narodów republik w jeden rosyjskojęzyczny sowiecki naród wielkorosyjski. Współpracujący z paryską „Kulturą” wybitny znawca i rzecznik porozumienia polsko-ukraińskiego Józef Łobodowski [31, s. 260] po przeanalizowaniu dokumentów poświęconych walce kilku pokoleń twórców ukraińskich z nieustającą rusyfikacją Ukrainy, w wydanych w 1969 r. dokumentach pisał, że „w miarę rozwoju imperium rosyjskie stawało się państwem coraz bardziej wielonarodowym i ten charakter niezmiennie zachowuje. I nigdy od Piotra I poczynając, a na Breżniewie kończąc, narody nierosyjskie nie miały możliwości swobodnego rozwoju społecznego, gospodarczego i kulturalnego. Tzw. leninowska polityka narodowościowa była posunięciem taktycznym, dokonany pod naciskiem okoliczności w okresie rewolucji i wojny domowej. Zasady tej polityki pozostały później na papierze i obecnie również nie są realizowane” [36, s. 15].

Jak uzasadnia więziony w łagrach sowieckich ukraiński historyk Jurij Badzio, „idea zlania narodów to nabytek leninizmu, wytwór Lenina. Już w momencie swych narodzin idea ta ujawniła swój dogmatyczny charakter, wielkomocarstwowy kierunek i reakcyjną istotę [...] harmonijne współzycie narodów po zwycięstwie rewolucji proletariackiej [...] ideał – etnicznej asymilacji narodów [...] zlanie narodów i beznarodowa przyszłość ludzkości... dająca możliwość tworzenia gruntu jedyne centralistycznego państwa, jest to cel wielkomocarstwowej Rosji” [41, s. 330–362].

Podobną opinię na temat polityki rusyfikatorskiej Moskwy wyraził analizujący dokumenty dysydentów ukraińskich pokolenia lat sześćdziesiątych Iwan Koszeliwec, który uważa, że w stosunku do Ukrainy „nastawienie polityki rosyjskiej było zawsze takie samo, zmieniała się jedynie terminologia. Carski minister Wałujew po prostu zadekretował, że ukraińskiego języka nie tylko nie było i nie ma, ale w ogóle «być nie mogło», dlatego «zlewanie się narodów», czyli pełna asymilacja i przerobienie wszystkich na Rosjan” [36, s. 15] jest – jak przekonywano – procesem nieuniknionym.

¹⁴Jak pisze Iwan Dziuba w sprawie określenia statusu Ukrainy w związku federacyjnym: „Lenin zastrzegł się, że postawienie tego zagadnienia zależeć będzie od stopnia, w jakim w Związku Sowieckim zaspokojone zostaną interesy narodowe poszczególnych republik”. I. Dziuba, Straszak „ukraińskiego burżuazyjnego nacjonalizmu” i rosyjski szowinizm wielkomocarstwowy stanowią w rzeczywistości główną przeszkodę we współzyciu między narodami ZSSR (Rozdział książki *Internacjonalizm czy rusyfikacja*, w: *Ukraina 1956–1968*, oprac. I. Koszeliwec, tłum. J. Łobodowski, Instytut Literacki, t. 169, Paryż 1969, s. 73–94).

¹⁵Zdaniem Lenina, „Разговоры о преимуществах русской культуры и выдвигание положения о неизбежности победы более высокой русской культуры над культурами более отсталых народов (украинской, азербайджанской, узбекской, киргизской и пр.) являются ничем иным, как попыткой закрепить господство великорусской национальности”, XII съезд РКП(б), с. 646, cyt. za: I. Dziuba, *Інтернаціоналізм чи русифікація*, Сучасність, Монреаль 1968, s. 173.

Odwieczna tradycja wielkomocarstwowa wzięła górę już w końcu lat dwudziestych. Po głoszonej pod naciskiem okoliczności okresu rewolucji ukraïnizacji, która była posunięciem taktycznym, próby domagania się przez komunistów ukraińskich równouprawnienia narodowego tępione były jako „burżuazyjny nacjonalizm”¹⁶. „W 1929 roku przestała obowiązywać teza Lenina o konieczności walki z rosyjskim «szowinizmem wielkomocarstwowym». Droga do rusyfikacji była otwarta. Rozpoczęto ją – jak zauważył Tadeusz A. Olszański – od wielkiej kampanii antyreligijnej – w roku tym skasowano w ZSRS niedzielę, a księży wszystkich wyznań pozbawiono praw obywatelskich. W następnym roku zabito na Ukrainie 40 biskupów i 20 tys. kapłanów prawosławnych, głównie z UACP [Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej], której hierarchię wymordowano w całości. Trwająca od 1925 r. w całym kraju akcja niszczenia pamiątek przeszłości – przede wszystkim cerkwi, ale także pałaców, ratuszy, kamienic mieszczańskich itp., nasiliła się podczas kolektywizacji. [...] Oficjalnie zakładano, że do 1936 r. zniszczone zostaną wszystkie cerkwie w ZSRS – akcję ich burzenia zahamowano w połowie lat trzydziestych. Zniszczenia były ogromne – wieś ukraińska została ogołocona z cerkwi, a wśród najcenniejszych zniszczonych wówczas zabytków należy wymienić «Złotowierzchni» (Золотоверхий) sobór św. Michała w Kijowie, wzniesiony w 1108 r. Starsza odeń o stulecie katedra Mądrości Bożej (Sofii) w Kijowie, najstarsza zachowana budowla w Europie Wschodniej, cudem tylko uniknęła podobnego losu” [23, s. 119]¹⁷. Według przetrwałych w tradycji ustnej przekazów wybudowany przez ks. Jarosława Mądrego, syna chrzciciela Rusi Kijowskiej, św. Włodzimierza, sobór św. Sofii – Mądrości Bożej w Kijowie uratowany został dzięki interwencji dyplomatów francuskich, do których dotarła przekazana przez duchownego z Kijowa informacja o planach zburzenia soboru, w którym znajduje się fresk przedstawiający postać księżnej kijowskiej Anny (1024–1075) – królowej Francji, żony króla Henryka I.

Równoległe z niszczeniem ukraińskich zabytków architektury, piśmiennictwa, instytucji naukowych, kulturalnych, oświatowych i religijnych [32, s. 288], likwidowanych z myślą o zatrzymaniu rozpoczętego w 1925 r. procesu ukraïnizacji i w celu złamania niepodległościowych dążeń Ukraińców, władze moskiewskie zorganizowały w latach 1932–1933 r. sztuczny głód, by unicestwić wieś ukraińską, stanowiącą ostoję ukraińskiego języka, tradycji i kultury narodowej [61; 62; 11; 3, s. 99].

Wyobrażenie o skali fizycznego wyniszczania „rozstrzelanego odrodzenia” przez ekipę Stalina w atmosferze terroru i represji twórców daje opracowana przez Jurija Ławrinenkę,

¹⁶Należy podkreślić, że po kilku latach oficjalnej ukraïnizacji zrusyfikowanej przez władze carskie Ukrainy M. Skrypnik podawał w następujących liczbach efekty swych działań derusyfikacyjnych: „w 1928 roku było na Ukrainie ogólnopolietycznych gazet 45, w 1929 – 84, nakład w 1928 roku był 2 635 246, a po roku 4 220 363 [...] «Komunista» w 1928 r. miał 28 000 egzemplarzy, a w 1930 ma 122 000, «Wisti» z 46 000 wzrosły do 90 000 w 1929 roku, «Radiańskie seło» ze 172 000 zwiększyło się do 600 000 egzemplarzy [...] Czasopisma, wydawane w języku ukraińskim stanowiły 71,2%, a w 1928 stanowią 84%. Jeżeli porównać nakłady, to gdy chodzi o czasopisma ukraińskojęzyczne, ich wzrost wygląda następująco – z 70% w 1928 roku do 94% w 1929 roku” (por. I. Кошелівець, Микола Скрипник, Сучасність, München 1972, s. 111–112). Niestety – jak wiadomo – działacze ukraïnizacji przeszli do historii jako przedstawiciele „Rozstrzelanego Odrodzenia”, których dzieła wydane zostały dzięki twórcy „Kultury” paryskiej Jerzemu Giedroyciowi w antologii przygotowanej przez Jurija Ławrinenkę Розстріляне відродження, Paryż 1958. Po trwającym od 1925 do 1930 r. okresie ukraïnizacji zaczął się tragiczny okres stalinowskich represji i rusyfikacji na Ukrainie opisany w słynnej książce niedawnego ministra Iwana Dziubi Internacjonalizm czy rusyfikacja, Montreal 1968 (s. 264).

¹⁷Problem masowego niszczenia bezcennych zabytków piśmiennictwa, chrześcijańskiej architektury i sztuki ikonograficznej przedstawił w słynnej powieści Sobór Oleś Honczar, por. O. Гончар, Собор, Київ 1968, s. 320. Por. W. Mokry, Nurt chrześcijański w literaturze ukraińskiej XI–XX wieku. Od „Słowa” Ilariona do „Soboru” Olesia Honczara, w: Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy, red. R. Łużny, Lublin 1988, s. 317–349. Powieść ta przełożona została na język polski: O. Honczar, Sobór, tłum. K. Truchanowski, Warszawa 1972.

licząca 980 stron, wydana przez Instytut „Kultury” paryskiej w języku ukraińskim antologia dzieł najwybitniejszych twórców ukraińskich tego tragicznego okresu¹⁸.

Specyfikę i dramatyzm zasługujących na ponowne całościowe badania poszczególnych okresów walki moskiewskich władz sowieckich z językiem i kulturą ukraińską określają następujące celnie zatytułowane rozdziały *Historii Ukrainy XX wieku* – książki Tadeusza Olszańskiego: „Między Rosją czerwoną a białą. Ukraina rosyjska w walce o niepodległość 1917–1921”; „W obliczu zagłady. Ukraina sowiecka w latach 1921–1939”; „Cudza demokracja. Ziemie ukraińskie w granicach II Rzeczypospolitej i innych państw 1921–1939”; „Wobec dwóch okupantów. Ukraina w latach II wojny światowej”; „Powolne odrodzenie. Ukraina sowiecka po II wojnie światowej”; „Skrzywieni i zapomniani. Ukraińcy w Polsce po II wojnie światowej”; „Od Czarnobyli do niepodległości. Ukraina w wirze nowej rewolucji” [23, s. 338–348].

W trwającej w XX w. rusyfikacji Ukrainy, określanej jako „wojna z literaturą” ukraińską, badacze do 1951 r. wyodrębniają cztery okresy¹⁹. Pierwsze lata bezpośrednio po II wojnie światowej minęły w atmosferze ostrej krytyki napisanego przez kilku autorów Zarysu literatury ukraińskiej. W wydanej przez Komitet Centralny Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy uchwale z dnia 28 sierpnia 1946 r. wśród siedmiu głównych zarzutów pod adresem autorów Zarysu literatury ukraińskiej podkreślono: 1) „przekręcenie marksistowsko-leninowskiego rozumienia historii literatury ukraińskiej i przedstawienie jej w duchu burżuazyjno-nacjonalistycznym” oraz zignorowanie znaczenia walki klasowej w rozwoju literatury; 2) napisano wbrew wskazówkom komunistycznych ekspertów, iż „istnieją dwie narodowe kultury w każdej narodowej kulturze”; 3) „niesłusznie podkreślono istnienie odrębnej literatury ukraińskiej”; 4) „wbrew naukowym założeniom nie podano, że Ruś Kijowska stanowi wspólne źródło kultury rosyjskiej, ukraińskiej, białoruskiej” itp. Po uwzględnieniu tych wszystkich „braków” wydano w Moskiewskim Instytucie im. Gorkiego nowy, odpowiednio uzupełniony rosyjskojęzyczny *Zarys literatury ukraińskiej* [20, s. 448].

W szczególnie bezwzględny sposób moskiewskie władze sowieckie walczyły z twórcami literatury i kultury ukraińskiej rozgromionego przez władze komunistyczne pokolenia lat sześćdziesiątych (*szistdesiatnyky – uicmдесятнику*). Część przedstawicieli tego tragicznego pokolenia, jak np. Jurij Łytwyn, Ała Horśka, Wołodymyr Iwasiuk, została zamordowana przez funkcjonariuszy władz sowieckich. Należy podkreślić, że już za rządów ostatniego prezydenta Związku Sowieckiego, Michaiła Gorbaczowa, został zabity w łagrze wybitny poeta Wasyl Stus [48; 37, s. 200]. Część uwięzionych dysydentów ukraińskich, zwolnionych z łagrów w okresie głośności i pieriestrojki, wzięło udział we współtworzeniu Narodowego Ruchu Ukrainy, który zarejestrowany został jesienią 1989 r. Czołówkę Ruchu tworzyli Wiaczesław Czornowoł, Iryna Kałyneć, Ihor Kałyneć, Iwan Switłyčnýj, Mychajło i Bohdan Horynie, Jewhen Swerstiuk, Iwan Hel, Leonid Łukjanenko, Bohdan Horbal i wielu, wielu innych współtwórców pokolenia pisarzy lat sześćdziesiątych. Co istotne, przedstawiciele

¹⁸Ю. Лавріненко, Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей, Бібліотека паризької „Культури”, Париж 1959. Na podstawie szacunkowych ocen i obliczeń liczba 233 przypadków bez wieści pisarzy ukraińskich rozszyfrowana została w sposób następujący: rozstrzelano 17 osób, zginęło śmiercią samobójczą – 8, zesłano do obozów oraz innymi policyjnymi środkami wyłączone z działalności literackiej (wśród nich mogą być rozstrzelani i zmarli w łagrach) – 175, znikło bez wieści – 16, zmarło swoją śmiercią – 7. Por. H. Strassberger, Wizja literatury ukraińskiej na łamach „Kultury” paryskiej, „Przegląd Polonijny” 1997, z. 3, s. 53–70

¹⁹Petro Hołubenko w pierwszej połowie XX w. wyszczególnia cztery okresy walki z literaturą ukraińską sowieckich władz moskiewskich: 1) period tzw. NEP-u i ukrainizacji (1920–1930); 2) period tzw. socjalistycznej inwazji (1930–1940); 3) period II wojny światowej (1941–1945); 4) period okresu powojennego (1946–1951). П. Голубенко, Війна з літературою. На суд історії, в: Україна і Росія у світлі культурних взаємин, Нью-Йорк–Париж–Торонто 1987, s. 415–528.

tego pokolenia nawiązali do programów i osiągnięć swoich poprzedników, a zwłaszcza do twórców „rozstrzelanego odrodzenia”, głoszących łączność z kulturowymi tradycjami Europy Zachodniej. Zgodnie z hasłem Mykoły Chwyłowego „Геть від Москви” dążyli oni do odrodzenia więzi z kulturą i wartościami zachodnioeuropejskimi.

O stosowanych przez komunistyczne władze moskiewskie formach i skali rusyfikacji Ukrainy w XX w. oraz o ukraińskim ruchu oporu przeciw stalinowsko-sowieckim represjom świadczy opublikowany w 1983 r. trzytomowy zbiór zatytułowany *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*, zawierający dokumenty i materiały dotyczące ukraińskiego ruchu oporu w czasie II wojny światowej i w pierwszych dziesięcioleciach powojennych [38, s. 382].

Zawarte w trzech tomach tego wydania dokumenty, głównie autorskie i grupowe listy otwarte dysydentów ukraińskich, wysyłane zarówno do ówczesnych moskiewskich centralnych i regionalnych władz komunistycznych²⁰, jak i do opinii światowej, dają częściową wiedzę o trudnych do wyobrażenia rozmiarach klęsk i ludzkich ofiar, jakimi kończyły się kolejne zrywy niepodległościowe Ukraińców, walczących o prawo do stanowienia o własnym losie, rozwoju ojczystego języka, kultury, tradycji i nienarzacanego im z zewnątrz obcego sposobu życia.

Autorzy napisanej w 1980 r. Deklaracji Ukraińskiego Patriotycznego Ruchu o Dekolonizacji ZSRR, która zamyka trzeci tom tych dokumentów, podsumowując skalę represji władz moskiewskich wobec obrońców ukraińskiej kultury, języka i niepodległości, przekonywali adresatów i cały cywilizowany świat, że „jedyną gwarancją prawa do rozwoju ukraińskiej kultury oraz pokoju na Ukrainie i w świecie jest dekolonizacja Związku Sowieckiego” [38, s. 376–378].

Dziesięć lat później autor Historii Ukrainy XX wieku Tadeusz Olszański w pierwszym roku po odzyskaniu przez Ukrainę niezależności od Rosji konstataował, iż „rozmiary klęsk, jakimi skończyły się dwa kolejne zrywy niepodległościowe Ukrainy, sprawiły, że wielu, także życzliwych jej obserwatorów miało wątpliwości, czy naród ukraiński zdolny jest do kolejnego odrodzenia, do kolejnego zrywu. Gdy zaś odrodzenie to nastąpiło, jego siła i determinacja były zaskoczeniem niemal dla wszystkich” [23, s. 295–296].

Spośród celnych wniosków i ocen Tadeusza Olszańskiego szczególnej wymowy nabiera jego wypowiedziana przed dwudziestu laty opinia wyrażająca troskę o przyszły los Ukrainy: „To, czy zdoła ona utrwalić swą niepodległość, zmieniając tym samym w decydujący sposób układ geopolityczny w Europie Środkowo-Wschodniej, czy też zostanie ponownie podporządkowana Rosji, ma dla Polski zasadnicze znaczenie. W tym drugim wypadku bowiem na naszych wschodnich granicach stanie znów, nieuchronnie agresywne, imperium, przeciw któremu – jak to wskazuje historia – nie znajdziemy sojuszników” [23, s. 294].

Wyrażona w pierwszym roku po odzyskaniu niezależności przez Ukrainę obawa Tadeusza Olszańskiego o to, czy „znajdziemy sojuszników” w przypadku, gdy „na naszych wschodnich granicach stanie znów, nieuchronnie agresywne, imperium” rosyjskie, które zagrozi niezależności Ukrainy, a także Polski i krajom całego regionu, wynikała ze znajomości dwudziestowiecznych dziejów ukraińskich, analizy najnowszych wydarzeń

²⁰Tom ten zawiera 21 listów i pisań podpisanych przez takich ukraińskich działaczy opozycyjnych i więźniów sumienia, jak: Wiaczesław Czornowił, Jurij Badzio, Jurij Łytwyn, Jewhen Swerstiuk, Oleksij Tychyj, o. Wasyl Romaniuk, Walentyn Moroz, Antin Kowal, Swiatosław Karawanśkyj, Iwan Dziuba, Serhij Babycz, Anatolij Berdnyk, Iwan Hel, Iwan Iczuk, Łewko Łukjanenko, Wiatalak Katerynyczenko, Mykoła Matuszewycz, Myrosław Marynowycz, Wasyl Owsijenko, Zorian Poadiuk, Wasyl Romaniuk, Petro Ruban, Mykoła Rudenko, Andrij Turyk, Bohdan Czajka, Jurij Szuchewycz, Ołeś Berdnyk. Lista więźniów męskich i żeńskich łagrów i więzień w Mordowii i Permskiej oblasti wynosi 75 osób. Пор. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали, т. 3, упорядкування Тарас Гунчак і Роман Сольчаник, Мюнхен: „Сучасність” 1983, s. 296–302.

historycznych oraz z autentycznej troski przed nasilającymi się w różnych formach konsekwencjami neoimperialnych dążeń Moskwy. Dwadzieścia lat później, w 2012 r., po widocznych działaniach militarnych Rosji i po wojnie z Gruzją, wzrost agresywnych zachowań władz kremlowskich rodzi coraz większe niebezpieczeństwo. Staje się ono coraz groźniejsze, zwłaszcza w sytuacji gdy w efekcie trwającej od XVII w., prowadzonej na różne sposoby rusyfikacji Rosja dla swych ekspansywnych celów, zmierzających do zupełnego podporządkowania sobie Ukrainy, zaczęła stosować nie tylko polityczne, propagandowe i bardzo dotkliwe środki ekonomiczne, zwłaszcza w postaci zawyżonych o 100% cen gazu, ale i militarną agresję wojskową. Jak wiadomo, wzmożone po „pomarańczowej rewolucji” 2004 r. działania Federacji Rosyjskiej na rzecz przywrócenia dominacji języka rosyjskiego na Ukrainie doprowadziły do uchwalenia w 2012 r. przez należących do Partii Regionów prorosyjskich deputowanych Werchownej Rady Ukrainy kontrowersyjnej ustawy „o polityce językowej”. Ta przyjęta z naruszeniem wszystkich procedur i niemająca żadnego uzasadnienia społecznego oraz prawnego ustawa „o polityce językowej” dostarczyła Moskwie potrzebnych jej argumentów do upolitycznienia kwestii językowych w celu uznania języka rosyjskiego jako drugiego języka państwowego w 23 na 48 obwodów na Ukrainie.

W nadziei na to, że trwający na przestrzeni stuleci konflikt ukraińsko-rosyjski, który miał rzekomo podłoże językowo-kulturowe, a w swej istocie był zawsze konfliktem politycznym, nie zostanie przekształcony w konflikt narodowościowy między Ukrainą i Rosją, z Katedry Ukrainoznawstwa Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego wysłane zostały listy otwarte²¹ do najwyższych władz Ukrainy w celu uświadomienia negatywnych konsekwencji działań zmierzających do upolitycznienia, a w konsekwencji do marginalizacji ukraińskiego języka państwowego. Listy te zostały wysłane zarówno do środowisk akademickich i twórczych, jak i do najwyższych przedstawicieli władz ustawodawczych oraz wykonawczych Ukrainy, ale pozostały one bez odpowiedzi. Ustawę o tzw. polityce językowej na Ukrainie, nie licząc się z powszechną krytyką tego kontrowersyjnego dokumentu, podpisał prezydent Ukrainy Wiktor Janukowycz, mimo protestów wielu akademickich ośrodków na Ukrainie, w Polsce i w świecie. Z myślą o pogłębieniu badań nad znaczeniem języka ukraińskiego w zachowaniu ukraińskiej tożsamości, kultury i mentalności oraz odpolitycznienia kwestii ukraińskiego języka, będącego zgodnie z konstytucją językiem państwowym, a także zneutralizowania istniejącego od stuleci konfliktu ukraińsko-rosyjskiego, zorganizowana została na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie międzynarodowa konferencja naukowa o roli języka w życiu duchowym narodu ukraińskiego pt. „Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka”.

Przedstawienie sięgających okresu średniowiecza wybranych faktów z historii Ukrainy i jej dramatycznych stosunków z Rosją jest szczególnie ważne dlatego, że wskazuje na językowo-kulturowe i historyczne podłoże wojny Rosji przeciwko Ukrainie i trwającej od 2014 r. okupacji Krymu, Donbasu i Ługańska.

Z przedstawionych przez nas rozważań jasno wynika, że dzisiejsi władcy i polityczni działacze neoimperialnej Rosji uzasadniają swe zaborcze cele kłamliwą polityką historyczną i łamiąc przy tym swoje i międzynarodowe zobowiązania, uznali za konieczne przyjęcie 1 marca 2014 r. przez Dumę Państwową Federacji Rosyjskiej decyzji o „wprowadzeniu sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej na teren Ukrainy. Wojska rosyjskie przy naruszeniu traktatów międzynarodowych zostały wprowadzone w celu rzekomej «obrony rosyjskojęzycznej społeczności»” Krymu,

²¹Treść listów otwartych w języku ukraińskim, polskim, angielskim i rosyjskim zamieszczona została na końcu kolejnego tomu serii wydawniczej „Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza”, zawierającego teksty uczestników konferencji.

Donbasu i Ługańska. Zdaniem władz kremlowskich zajęte przez wojska Federacji Rosyjskiej terytorium państwa ukraińskiego „stanowi część odwiecznych ziem rosyjskich”, gdyż – jak twierdzi prezydent Federacji Rosyjskiej – na Krymie ochrzczony został książę kijowski Włodzimierz – chrzciciel Rusi Kijowskiej. Stosując neoimperialną politykę historyczną, władze Federacji Rosyjskiej wysłały swe wojska do zajęcia w 2014 r. należącej do Ukrainy Autonomicznej Republiki Krym. Rosja dokonała aneksji i okupacji Krymu, opierając się na niezgodnej z faktami historycznymi argumentacji, że Krym jest „odwieczną rosyjską ziemią”, że jest to „исконно русская земля”. Zgodnie z faktami historycznymi Krym w 1783 r. został zajęty przez carycę Katarzynę II, zaś w 1944 r. Stalin przeprowadził masową deportację Tatarów Krymskich.

A zatem, jak świadczą przedstawione w niniejszych rozważaniach fakty historyczne, Putin odwołuje się dziś do tej samej mitycznej Rusi, którą wcześniej przywoływał Iwan Groźny, ponieważ w przekonaniu obecnych, zaborczych władz kremlowskich jest to argument legitymizujący imperialną politykę dominacji Rosji nad Ukrainą. Zaborcza ideologia władz moskiewskich niesie jednak ze sobą pewną inkongruencję: z jednej strony według dzisiejszych ideologów kremlowskich Ruś Kijowska jest kolebką państwowości, którą w sposób naturalny kontynuuje Federacja Rosyjska, a z drugiej strony Kijów to tylko „prowincja”, Ukraina to „peryferie”, a Ukraińcy to w gruncie rzeczy „Małorosjanie”, żyjący w „Noworosji”. Niewątpliwie Putin jest wiernym uczniem imperialnej narracji historii Rosji, dlatego aneksję Krymu przedstawia jako „powrót półwyspu do macierzy” – jakoby Krym odwiecznie należał do Rosji²².

Reasumując, należy stwierdzić, że po tym, jak zawiodły stosowane przez Moskwę od 1581 r. sposoby realizowania tworzonej przez Iwana Groźnego koncepcji „samodzierżawia”, która zakładała ekspansję Moskwy poza terytorium państwa moskiewskiego, i gdy zakończyły się fiaskiem wszelkie wysiłki carskich, a następnie sowieckich i postsowieckich władz rosyjskich zmierzające do politycznego zniewolenia, gospodarczego uzależnienia i zrusyfikowania Ukrainy, 1 marca 2014 r. na wniosek prezydenta Rosji Duma Państwowa Federacji Rosyjskiej, łamiąc własne i ukraińskie prawo oraz zobowiązania międzynarodowe, podjęła jednomyślną uchwałę o „wprowadzenia sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej na teren Ukrainy w celu «obrony» rosyjskojęzycznej społeczności”, rzekomo prześladowanej przez „ukraińskich nacjonalistów”. Do rozpętania wojny przeciwko bezbronnej (po dobrowolnym zlikwidowaniu broni atomowej) Ukrainie Rosja wykorzystwała narastający od drugiej połowy XVII w. konflikt ukraińsko-rosyjski spowodowany ugodą perejaśławską 1654 r., nieroztropnie zawartą przez hetmana Ukrainy Bohdana Chmielnickiego z carem Aleksiejem Michajłowiczem.

Rosyjska okupacja Krymu, Donbasu i Ługańska jest niezaprzeczalnym dowodem na to, że istniejący od ponad 360 lat konflikt ukraińsko-rosyjski nie miał tylko podłoża filologicznego, ale był w rzeczywistości konfliktem politycznym. Po nieefektywnym zaś wykorzystywaniu na przestrzeni wieków językowych, religijnych, społeczno-politycznych i ekonomicznych środków ekspansji, w 2014 r. Moskwa przystąpiła do realizacji rozłożonych na kilka etapów działań militarnych na rzecz „obrony praw rosyjskojęzycznej społeczności”. Należy podkreślić, że nie o rosyjską mniejszość narodową tu chodzi, która celowo nie ma w Ukrainie statusu prawnego. Pierwszym etapem „obrony praw” wcześniej zrusyfikowanych Ukraińców i przedstawicieli różnych mniejszości narodowych, stanowiących „rosyjskojęzyczną społeczność”, do której należą także Rosjanie, stał się anchluss Krymu, gdzie w żaden sposób nie mógł być zagrożony dominujący tam język rosyjski, którym równoległe z językami ojczystymi posługiwali się nie tylko stanowiący większość Rosjanie, ale także w dużym stopniu zrusyfikowani Ukraińcy, a także Tatarzy i przedstawiciele innych mniejszości narodowych.

²²Por. W. Mokry, Przedmowa do książki poświęconej misji Aleksandra Kwaśniewskiego na Ukrainie w sprawie uwolnienia byłej premier Ukrainy Julii Tymoszenko, w: M. Olchawa, Misja Ukraina, Warszawa 2016 (w druku).

Z tego wynika, że Rosja w sposób kłamliwy i cyniczny wykorzystuje dla swych militarnych celów obecność dominującego we wschodnich i południowych regionach Ukrainy języka rosyjskiego, gdzie państwowy język ukraiński został zupełnie zmarginalizowany.

O sztucznie wykorzystanym pretekście do rozpoczęcia wojny Rosji przeciwko Ukrainie świadczy także ten zasadniczy fakt, że w obronie okupowanych przez wojska Federacji Rosyjskiej ziem wschodniej Ukrainy wystąpiły oddziały regularnych i ochotniczych batalionów ukraińskich, których żołnierze w 80% są rosyjskojęzyczni, a objęte wojną ziemie uważają za część ziem ukraińskich, wchodzących w skład niepodzielnej Ukrainy. Dla Ukraińców, także rosyjskojęzycznych, okupowany przez Rosję Krym i ziemie wschodniej Ukrainy nie są, jak je nazywają okupacyjne władze rosyjskie, „Noworosja”, lecz stanowiącą część Europy Ukrainę, która pragnie żyć w pokoju i zgodnie z wartościami i standardami europejskimi.

1. Асеев Ю.С., *Обриси древнього Києва*, Київ 1981.
2. Baczkowski Krzysztof, *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370–1506)*, Fogra, Kraków 1999.
3. Chojnowski A., Bruski J.J., *Ukraina*, Trio, Warszawa 2006.
4. Дзюба І., *Інтернаціоналізм чи русифікація*, Сучасність, Монреаль 1968.
5. Gierowski J.A., *Historia Polski 1505–1764*, Warszawa 1985.
6. Гончар О., *Собор*, Київ 1968.
7. Горобець В.М., *Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини в другій половині XVII – першій чверті XVIII ст.*, Київ 1995.
8. Grabowski T.S., *Rosya jako „opiekunka” Słowian*, Kraków 1916.
9. Греч М., *Опыт истории русской литературы*, Санкт-Петербург 1882.
10. Heller M., *Historia imperium rosyjskiego*, tłum. E. Melech i T. Kaczmarek, Warszawa 2002.
11. *Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wyciachu*, Warszawa 2008.
12. Honczar O., *Sobór*, tłum. K. Truchanowski, Warszawa 1972.
13. *Історія русів*, Український переклад Івана Драча, вступ В. Шевчук, Київ 1991.
14. Kaczmarek J., *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 1988.
15. Кошелівець І., *Микола Скрипник*, Сучасність, München 1972.
16. *Kroniki staroruskie*, oprac. F. Sielicki, Warszawa 1987.
17. Kohut Z., *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*, Cambridge Mass. 1988.
18. Лавріненко Ю., *Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей*, Бібліотека паризької «Культури», Париж 1959.
19. Łepki B., *Zarys literatury ukraińskiej*, Warszawa–Kraków 1930.
20. *Очерк истории украинской советской литературы*, Академия наук СССР, Институт мировой литературы им. М. Горького, Москва 1954.
21. Огієнко І., *Як Москва взяла під свою владу вільну українську церкву*, Видавництво Українська Автокефальна Церква під редакцією проф. І. Огієнка, Тернів 1921. Przedruk tej pracy: „Między Sąsiadami – Між сусідами”, Краків 1992, № 2.
22. Огієнко І. (Митрополит Іларіон), *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*, Українське видавництво в Катеринославі, Катеринослав – Ляйпціг 1923 oraz фотодрук з видання 1918, Київ 2002.
23. Olszański T.A., *Historia Ukrainy XX w.*, Volumen, Warszawa 1994.
24. *Pierwsze tysiąclecie chrześcijaństwa (988–1988) na ziemiach wschodniej Słowiańszczyzny. Od Rusi Kijowskiej do Rosji, Ukrainy i Białorusi: kronika ważniejszych wydarzeń dziejowych*, oprac. R. Łużny, Lublin 1999.
25. *Повідання про святих князів Бориса і Гліба, в: Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX–XV століть*, книга перша, за ред. В. Яременко, О. Сліпушко, Київ 2002.
26. Podhorodecki L., *Dzieje Kijowa*, Warszawa 1982.

27. *Протоколы X Съезда РКП(б)*, Институт Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б), Партийное Издательство, Москва 1933.
28. *Rola monasterów w kształtowaniu kultury ukraińskiej w wiekach XI–XX*, red. A. Gronek, A. Nowak, Kraków 2014.
29. Serczyk W., *Historia Ukrainy*, Wrocław 1979.
30. Serczyk W., *Poltawa 1709*, Warszawa 1982.
31. Siudak M., *Perspektywa dialogu polsko-ukraińskiego w środowisku paryskiej „Kultury” w latach 1947–1991*, Kraków 2010.
32. Соловей Д., *Голгота України, Частина 1: Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною*, Вінніпег 1953.
33. Шевченко Т., *Сон*, w: *Кобзар*, Київ 1967.
34. Szewczenko T., *Wybór poezji*, oprac. M. Jakóbiec, Wydawnictwo Ossolineum, BN, Wrocław–Kraków 1974.
35. Струкевич О.К., *Україна – Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми)*, Київ 1996.
36. *Ukraina 1956–1968*, oprac. I. Koszeliwec, tłum. J. Łobodowski, Instytut Literacki, t. 169, Paryż 1969.
37. Stus W., *...Ten jeszcze jeden okruch Ukrainy – ...Іще один кавалок з України*, wybrał i przełożył A. Nowak, wstępem opatrzył W. Mokry, Kraków 2011.
38. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*, т. 3, упорядкування Тарас Гунчак і Роман Сольчаник, Мюнхен: „Сучасність” 1983.
39. Wyrozumski J., *Historia Polski do roku 1505*, Warszawa 1985.
40. *Z dziejów Uniwersytetu Kijowskiego (1834–1984)*, pod red. Z. Łukawskiego i W. Witkowskiego, Kraków 1986.

Artykuły w czasopiśmie i rozdziały w pracach zbiorowych

41. Бадзьо Ю., *Про радянську національну політику*, w: *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали*, т. 3, упорядкування Тарас Гунчак і Роман Сольчаник, Мюнхен: „Сучасність”, 1983.
42. Dziuba I., *Internacjonalizm czy rusyfikacja*, w: *Ukraina 1956–1968*, oprac. I. Koszeliwec, tłum. J. Łobodowski, Instytut Literacki, t. 169, Paryż 1969.
43. Франко І., *Про революцію 1905 року*, „Літературно-науковий вісник”, рік VII, т. XXX, кн. VI.
44. Голубенко П., *Війна з літературою. На суд історії*, w: *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*, Нью-Йорк–Париж–Торонто 1987.
45. Голубенко П., *Русифікація України і український культурний процес у XIX столітті*, w: *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*, Нью-Йорк–Париж–Торонто 1987.
46. Jakubowski W., *Zabytki piśmiennictwa moskiewskiego*, w: *Literatura rosyjska*, red. M. Jakóbiec, Warszawa 1970.
47. Łepki B., *Prześladowanie mowy ukraińskiej. Ukaz z 1876 roku*, „Świat Słowiański” 1905, t. 1.
48. Łoziński P., Stus W., *Więźniowie sumienia na Ukrainie*, „Zomorządność”, Kraków 31 III 1987, nr 142. Koło Oporu Społecznego 241. Region Małopolska.
49. Mokry W., *Nurt chrześcijański w literaturze ukraińskiej XI–XX wieku. Od „Słowa” Ilariona do „Soboru” Olesia Honczara*, w: *Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*, red. R. Łużny, Lublin 1988.
50. Mokry M., *Rosyjskie i polskie reakcje na odrodzenie ukraińskie*, w: *Literatura i myśl filozoficzno-religijna ukraińskiego romantyzmu*. Szewczenko, Kostomarow, Szaszkiewicz, Kraków 1996.
51. Mokry W., *Stosunek oficjalnych władz i elit rosyjskich do języka, kultury i narodu ukraińskiego od 1654 roku do połowy wieku XX*, w: *Życie religijne i duchowość współczesnych Słowian*, red. L. Suchanek, „Prace Komisji Kultury Słowian” t. 2, Kraków 2002.
52. Mokry W., *Postać Mazepy w trylogii Bohdana Łepkiego*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1993, t. 1–2.

53. Mokry W., *Ukraina a Rosja – dwa widzenia dzieła hetmana Bohdana Chmielnickiego oraz Iwana Mazery – Україна і Росія – два бачення діяльності гетьмана Богдана Хмельницького та Івана Мазени*, w: *Duchowe źródła pomarańczowej rewolucji na Ukrainie w 2004 roku – Духовні джерела помаранчевої революції 2004 року в Україні*, „Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza”, t. 11, Kraków 2006, wydanie internetowe:

http://www.nestor.cracow.pl/Wydawnictwo/mokry_pomarańcza/m_pomar_spis.htm, data dostępu: 15.06.2016.

54. Pachłowska O., *Problem dziedzictwa w kulturze ukraińskiej oraz formy jego imperialnej ekspropriacji*, w: *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundation of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe*, red. J. Kłoczowski, H. Glapski, Lublin 1994.

55. Pachłowska O., *Problem dziedzictwa w kulturze ukraińskiej oraz formy jego imperialnej ekspropriacji*, „Między Sąsiadami” 1998, t. 8.

56. J. Podołyński, *Pisarze ukraińscy w walce z rusyfikacją dawniej i dziś*, „Notatnik Polityczny”, Lublin 1988.

57. Strassberger H., *Wizja literatury ukraińskiej na łamach „Kultury” paryskiej*, „Przegląd Polonijny” 1997, z. 3.

58. Torbakow I., *Swój czy obcy? Stereotyp Ukraińca w Rosji XVII–XVIII wieku*, „Między Sąsiadami” 1998, t. 8.

Artykuły prasowe i wywiady

59. Lipatow A., *Rosja na gruzach Rusi*, „Uważam Rze” 2013, nr 5 (14).

Informatory

60. Лисяк-Рудницький І., *Енциклопедія українознавства*, ред. В. Кубійович, Львів 1993, т. (s. 264), data dostępu: 15.06.2016.

Źródła multimedialne

61. *Harvest of despair – Жнива розпуки*

<https://www.youtube.com/watch?v=DGQoFHi9M0A>, film powstały w 1985 r., data dostępu: 15.06.2016.

62. *Закляття безпам'ятства. Голодомор на Луганщині* film Iryny Mahryckiej z Łużańska, <http://www.youtube.com/watch?v=txafj6TnrZQ>, data dostępu: 15.06.2016.

Strony internetowe

63. http://www.nestor.cracow.pl/data/uploads/files/product-file/670/02_stus_mokry_ua.pdf, data dostępu: 15.06.2016.